

МРНТИ 16.01.09

М.М.Малбақұлы

А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының директоры, филология
ғылымдарының докторы, профессор

«ТАРИХ-И РАШИДИДЕН» БАСТАЛҒАН ТАРИХ

Аннотация. Хандықтың 1465 жылы құрылғаны туралы нақты дерек Мұхаммед Қайдар Дулаттың «Тарих-и Рашиди» атты еңбегінде аталады. М.Қ.Дулат шығармасында, оның парсы тілінде жазылғанына қарамастан, елді мекен, жер ағауы болғандықтан немесе көшпелі тұрмысқа байланысты сөздер болғандықтан қолданылған «қазақ» лексикалық бірліктер ішінара ұшырасып отырады.

Тірек сөздер: тікелей аудару, түпнұсқа, қолжазба, Ислам ренессансы, Шағатай жазба әдеби тілі, ортаазиялық түркі тілі, иранизм.

М.М.Малбақұлы

Директор Института языкознания имени А. Байтұрсынова,
доктор филологических наук, профессор

ИСТОРИЯ КАЗАХСКОГО ХАНСТВА В ТРУДЕ «ТАРИХ-И РАШИДИ»

Аннотация. В статье приводятся конкретные сведения об образовании ханства в 1465 году, которые имеются в труде Мухаммеда Хайдара Дулати «Тарих-и Рашиди». В произведении М.Х.Дулати, несмотря на то, что он был написан на персидском языке, частенько встречаются «казахские» лексические единицы, отражающие названия мест проживания и местностей, быт и культуру в жизнедеятельности кочевников.

Ключевые слова: прямой перевод, оригинал, рукопись, Исламский ренессанс, чагагайский письменный литературный язык, среднеазиатский тюркский язык, иранизм.

M.M. Malbakuly

Director of the Institute of Linguistics named after A. Baitursynov,
doctor of philological sciences, professor

THE HISTORY OF THE KAZAKH KHANATE IN THE WORK «TARIKH-I RASHIDI»

Annotation. The concrete data about the formation of the khanate in 1465 which are available in the work «Tarikh-i Rashidi» by Muhammad Haidar Dulati are provided in the article; the historical and linguistic analysis of the «Kazakh» lexical units reflecting the places of residence and districts, life and culture of nomads is carried out.

Keywords: direct translation, original, manuscript, Islam Renaissance, Chagatai written literary language, Central Asian Turkic language, iranizm.

Үстіміздегі жылы республика жұртшылығы қазақ хандығының құрылғанына 550 жыл толуын кеңінен атап өтуде. Хандықтың 1465 жылы құрылғаны туралы нақты деректің

Мұхаммед Қайдар Дулаттың «Тарих-и Рашиди» атты еңбегінде аталатыны туралы ғылыми жұртшылық жақсы біледі. Моғолстанның екі жүз жылдық тарихын баяндайтын «Тарих-и Рашиди» екі дәптерден тұрады. Бірінші дәптерде – 70 тарау, ал екінші дәптерде – 117 тарау бар. М.Қайдардың өзі жазғандай, бірінші дәптердің 17 тарауы түгелдей Шарафеддин Әли Иезидидің «Зафарнама» (Жеңіс кітабы) атты еңбегінен алынған. Сондай-ақ, екінші дәптердің жекелеген тараулары Жовейнидің «Тарих-е-Жахангошай» (Әлемді жаулап алушының тарихынан) кітабынан алынғаны айтылады. Автор өзі пайдаланған еңбектер қатарында Иезиди мен Жовейнидің жоғарыда аталған шығармаларын, Рашидаддин Фазлоллаһтың «Жәми-ат-тауарих» (Жалпы тарих) атты еңбегін, Һамдолла Мостуфидің «Тарих-е-Гозиде» (Таңдаулы тарих) атты туындысын, Маулана Абдол Рәззақтың «Тарих-и Мәнзум», Ұлықбектің «Ұлыс әрбәг-е» (Төрт ұлыс) еңбектерін атайды. Автордың Зәһиреддин Мұхаммед Бабырдың «Бабырнама» туындысын оқып, «Тарих-и Рашиди» кітабын жазуға кіріскен хәм ол шығармадан пайдаланғаны анық.

Мұхаммед Қайдар бабамыздың бұл еңбегі қазақ тіліне тұңғыш рет белгілі шығыстанушы ғалым Ислам Жеменей тарапынан аударылып, 2003 жылы Алматыда басылып шықты. Ислам Жеменейдің аталмыш шығарманың парсы тіліндегі араб графикалы басылымы бойынша жасаған текстологиялық еңбегі Тараз қаласында 2014 жылы баспа жүзін көрген болатын. М.Қ.Дулат еңбегі үстіміздегі жылы жаңа басылымда даярланып, оқырман назарына ұсынылып отыр.

«Тарих-и Рашидиді» парсы тілінен қазақ тіліне тікелей аударушы ғалым Ислам Жеменей туралы айтар болсақ, ең алдымен оның материалмен етене таныстығын, Иран елінде туып-өскендігін, иран тілінде білім алғандығын, еңбектің түпнұсқасын оның түрлі тілдерде жасалған аудармаларымен салыстыра, салғастыра отырып зерттеу жүргізгенін, тарихи туынды мәтінін кешенді филологиялық тұрғыдан жан-жақты қарастырып, байыбына барып, мұқият талдау, әр сөз бен сөз тіркесінің мән-мағынасын бүге-шігесіне дейін індете зерделеу жолымен үлкен жұмыс жасағанын мойындау қажет. Бұл жерде ғалымның осы еңбек негізінде докторлық диссертация қорғағандығын да назардан тыс қалдыруға болмайды. Ортағасырлық парсы тілінде жазылған туынды мәтінін толыққанды ұғыну үшін тарихи еңбек жазылған өлкенің, сондай-ақ, онымен көршілес аумақтардың мәдениетін, тарихын, тілдерін білу міндетті. Ислам Жеменей өз ана тілі – қазақ тілімен қатар қазіргі иран тілін, оның ортағасырлық парсылық вариантын, ортағасырлық түркі жазба тілі «шағатайшаны», қыпшақ, оғыз, қарлұқ топтарына кіретін қазіргі түркі тілдерінің он шақтысын жетік біледі. Ғалым М.Қ.Дулат бабамыздың өмір жолы мен шығармашылығы, туған-өскен ортасы, еңбектің тіл, әдебиет, тарих, шығыстану ғылымдары тұрғысынан құндылығын жан-жақты зерттеген, ол туралы зерделі зерттеулер жазған. Осының бәрі тарихи жәдігерлік аудармасының сапалы жасалуына қызмет етеді.

И.Жеменей 1990 жылдардың басында белгілі шығыстанушы ғалым Әбсаттар Дербісәлінің Елшілік арқылы шақыртуымен Қазақстанға, Алматыға, ҚазМУ-ға келіп, осы университеттің шығыстану факультетіне иран тілдері бойынша оқытушылық қызметке орналасады. Кейін Түркістандағы Ясауи атындағы халықаралық Қазақ-түрік университетінде, М.Қ.Дулати атындағы Тараз университетінде жұмыс жасайды. Қазіргі кезде С.Демирел атындағы университеттің профессоры.

Кітаптың М.Қойгелді, И.Жеменей тарапынан жазылған алғы сөзінде Мұхаммед Қайдардың біздің бәрімізге ортақ діннен – ортағасырлық түркілерден шыққан, қазақ хандығының алғашқы ордасы құрылған Жетісудан, Моғолстаннан шыққан отандасымыз екендігі және автордың қазақ халқын құрайтын негізгі тайпалардың бірінен – дулат тайпасынан шыққаны айтылады. Ислам Жеменей кітаптың өңсөзі ретінде Елбасы Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаевтың «Қазақтың бүкіл тарихы – бірігу тарихы, тұтастану тарихы. Қазақ – тек бірігу, бірлесу жолында келе жатқан халық» деген ой тұжырымын келтіреді.

Бұл сөздің өте дәл, орынды айтылғаны ешқандай дау тудырмайды. Және осындай еңбектердің халқымыздың өткені мен бүгіні, болашағы үшін ақиқат мәнін айқындауға жол ашады. Ұлы дала елінің бұрынғы кезден болашаққа бағдарланған бүкіл даму стратегиясын айқындайды. Адамның өз ықтиярымен болатын бірлесу, бірігу, тұтастану идеясы – Мәңгілік Елдің алтын қазығы іспеттес дүние. Кемел ойдың ғажайып туындысы.

Алғы сөз авторларының пікірі бойынша, еңбек қазіргі жыл санау бойынша 1546 жылы тамамдалған. М.Қайдар өз туындысын Моғолстан елін билеушілердің өмір тарихын, ел билеу тарихын баяндауға арнайды. Орта ғасырлардағы әлемдік өркениет тарихында жетекші орын алған Ислам ренессансы кезеңінің басты айқындаушы негізі дін ислам болғанды. Зерттеушілердің жазғанындай, Моғолстан мемлекеттілігінің, қоғамының өркениеттік негізі де осы – дін болған. Ислам дінінің негіздерін сақтап, оны ұдайы насихаттауды, басқа сенім-нанымда болған қауымды мұсылмандар қатарына енгізу іс-шараларын мемлекет басты назарда ұстаған.

Ислам ренессансы кезеңінде сол кездегі ислам дінін ұстанушы араб елдерінің, ирандық парсылардың, түркілердің айдай әлемге жарқырап көрінген ортақ өркениет, үздік мәдениет үлгілерін дүниеге әкелгені аян. Арабы-парсы-түркінің ең гүлденген кезеңі осы кез болатын. Ортаазиялық түркі – шағатайша әдеби тілдің ең өркендеген кезеңі де осы кез еді. Шағатай жазба әдеби тілінде аталған үш тіл тобының (арабы, парсы, түркі) әдеби дәстүрлері тоғысқан-ды. Осыдан келіп алуан түрлі інжу-маржан шығармалар, «Гүлстан», «Ләйлі-мәжнүн», «Мұхаббат-наме» тәрізді гауһар тастай көркем жыр-дастандар дүниеге келді. Тарихи шығармалар, шежірелер жазылды. Ол кезеңге, жоғарыда сөз болғандай, үштілділік тән болды. Осы үш тілдің ішінде қайсысы басым тіл болды деген сұрау қояр болсақ, оған біржақты пікір айта қою қиын. Себебі ол мәселе тілдік ортаға, сол тілдік ортадағы қандай әдеби дәстүрдің басым болуына тікелей байланысты еді. Түркі елдерінің Махмұт Қашғари, Жүсіп Баласағұни, Әлішер Науаи тәрізді ұлы тұлғалары түркі тілінің араб, парсы тілдерінен еш кемістігі жоқ екендігін дәлелдеп, түркі әдеби тілін насихаттап отырды. Бұл өз жемісін берді де. Алайда, орта ғасырларда түркі тілдеріне араб, иран тілдерінің, арабы-парсы әдеби дәстүрдің, әсіресе парсы тіліндегі поэзияның тигізген әсері зор болды. Орта ғасырларда парсы тілдес ақындардың шоғыры мол болды және олар әлемдік поэзия көгінде жарқырай көрінді. Бұл жерде Орта Азияда түркілерге шейін иран негізді династиялардың сан ғасыр бойы үстемдік құрғандығын да ұмытуға болмайды. Бұған Моғолстанда, ежелгі Қазақстан мен Орта Азияда ислам дінін таратушылардың басым көпшілігінің парсы тілдес болғандығын қосыңыз. Мәселен, М.Қайдар еңбегі бойынша, Моғолдар мемлекетінде ислам дінін насихаттаушы Шейх Жамаладдиннің тәжік болғандығын көреміз. Демек, діни және ғылыми-білімі медреселер мен мектептерде де парсы тілдес молдалардың басым көпшілікті құрауы мүмкін. Міне, осындай ірі-ірі себептерге байланысты М.Хайдардың кейінгі ата-бабаларының Отаны Моғолстанда, өзінің туып-өскен жері, жастық шағы өткен жері Орта Азияда парсылық дәстүрдің басым болғандығын топшылауға болады. Ендеше М.Қайдардың өзі де жас кезінде осындай түркіше білетін «тәжік» молдалардан білім алуы ғажап емес.

М.Қайдардың қаламынан шыққан «Жаһан наме» дастанын қазақ тіліне аударған, арнайы зерттеген белгілі шығыстанушы ғалым Ә.Дербісәлі: «Орта Азиялық классикалық түркі тілі XV ғасырда бір жағынан, Мәуреннахр, Хорасан мен Шығыс Түркістан жамағатының елеулі иранизм қоспасынан басқа шығыс және батыс түркі элементтерінің қосындысы боп табылатын түркі ауызекі тіліне негізделсе, екінші жағынан, Қарахан мемлекеті ұйғыр классикалық тілі әдеби дәстүрінің дәнекерлігіне байланысты еді. Бұл ретте сондай-ақ XIII-XIV ғасырлардағы Алтын Орда мен Кіші Азия әдебиетінің де әсерін ескеруге тура келеді» деген пікір айтады. Сондай-ақ, «біз арабизм мен фарсизмді шамадан тыс қолдану мен астарлылық – өнер мен кемелдік шыңы деп есептелген кезеңдегі әдеби тілмен ұшырасып отырмыз» деген пікірді қостайтындығын жазады.

М.Қайдардың өзінің ана тілі қандай болды? Жас кезіндегі, туып-өскен жеріндегі «тілдік ортасы» қандай еді? Қызмет еткен ортасының тілі қандай болды? Оның ана тілін бір ғалымдардың өзбек, екінші ғалымдардың ұйғыр тілі деп жатуы қаншалықты дұрыс болмақ? «Жаһан наме» шағатай түркісімен жазылған. Алайда, М.Қайдардың еңбектерінің тіліне қарап, оның өзінің ана тілі қазіргі түркі тілдерінің қайсысына жақын екендігін тап басып айта қою оңай емес. Себебі адамның сәби күннен бастап отбасында қолданатын тілі бір басқа, мектептегі тілі бір басқа, қызметтегі тілі бір басқа, ал шығармаларының тілі олардан да басқа болуы мүмкін. Оның үстіне шағатайшаны Орта Азия, Қазақстан, Еділ бойы түркілерінің бәрі де өз жазбаларында XVIII-XIX ғасырларға шейін қолданып келді. Олардың ауызекі сөйлеу тілінің шағатайша жазба, «кітаби» тілден айтарлықтай өзгеше болатыны ғылыми жұртшылыққа белгілі жайт.

М.Қайдар шығармасында, оның парсы тілінде жазылғанына қарамастан, елді мекен, жер атауы болғандықтан немесе көшпелі тұрмысқа байланысты сөздер болғандықтан қолданылған «қазақ» лексикалық бірліктер ішінара ұшырасып отырады. «Тарих-и Рашиди» еңбегін парсы тілінен қазақ тіліне аударған, осы еңбекті түбегейлі зерттеген Ислам Жеменей баламасыз лексика болуы себепті, яғни бұл сөздердің парсы тілінде дәлме-дәл балама аудармасы табылмағандықтан сөз болып отырған материалдық немесе рухани дүние бірліктерін неғұрлым дәл, ұғынықты етіп көрсету мақсатында қолданылған түркі (қазақ) сөздерін де қарастырған болағын. Ғалым келтірген сөздер мен сөз тіркестерінің қазақ тілінде ұшырасатыны ешқандай дау тудырмайды. Төменде солардың бірнешеуіне тоқтала кеткенді жөн көріп отырмыз.

Қазақы атаулардың бірі – «көк ешкі». Ешкінің түр-түсіне қарап, оған атау беру бұрыннан келе жатқан дәстүр. Сұр (ақ) ешкіні «**көк ешкі**» деп атау қазақы дүние-танымға келеді. Кенен ағамыздың «көк ешкі» атты өлеңі жалпы жұртшылыққа белгілі («Маңырайсың көк ешкі ылағына, ой, дүние-ай...»). Бұл тіркес еңбекте «көгөшкү» түрінде ұшырасады. Айтылуы жағынан қазіргі қазақ тіліне келеді. Әрине, ешкі сөзінің өзі басқа түркі тілдерінде де бар екені, олардың түрлі-түрлі тұлғаларда кездесетіні баршаға аян. Мәселен, сөздің «учкү» түріндегі тұлғасы шағатайшада ешкінің еркегінің, яғни текенің атауы ретінде белгілі (Будагов сөздігі, I, 117-б.). Бұл сөздің ұйғыр тілінде де ешкінің атауы ретінде «өшкә, өшкә, үшкә» тәрізді фонетикалық варианттары бар. Автордың бүкіл балалық, бозбалалық шағының Ташкент маңында өткені, одан кейінгі жастық шағында Қашғарда болғаны мәлім. Демек, оның жазбаларының тілі шағатайша болуы заңды. Ендеше мәтінде аталмыш сөздің шағатайша жазылым нұсқасы да ескерілген болу керек. **Күрте** сөзі түркі тілдерінің көпшілігінде кездеседі. Орыс тіліндегі «куртка» сөзі осы негізден. Будагов сөздігінде «сырылып тігілген әйел киімі» мағынасында қазақ сөзі ретінде берілген. Қазіргі қазақ тілінде: «арасына мақта салып матадан не былғарыдан тігілген қысқа жылы киім». «Сахарадай сусыз қуаң дала» немесе «дала» мағынасындағы **шөл** сөзі біраз түркі тілдерінде бар, ортақ лексикалық қорға енетін бірліктер қатарында. Өзбек, ұйғыр тілдерінде де сондай. Ұйғыр тілінде «дала қазағы» мәнінде «чөл қазақ» тіркесі болған (Малов С.Е. Уйгурский язык. М.-Л., 1954, 158-б.). Түркі-моңғол тілдеріне ортақ «**ұлыс**» сөзі *бұрыннан бар, қалыптасқан ру-тайпалық бірлестік, ел-жұрт* мәнінде «Тарих-и Рашиди» шығармасында жиі қолданылады.

«Жұрт, халық, қауым, мемлекет» мәніндегі ел сөзі де шығармада жиі қолданылады. Сөздің «ел-ұлыс» түріндегі қолданысы да бар. Жалпы «ұлыс-ел», «ел-ұлыс» қолданыстары ортағасырлық түркі тіліне тән. Ескерткіштерде жиі ұшырасып отырады. **Елші** сөзі ортағасырлық түркіде кең қолданыста болған. Бүгінгі күні де осы мағынада. «Сал» сөзі ежелгі жыр-толғауларда, әсіресе ноғай-қазақ жырларында жиі ұшырасады: «Теректер кестік сал үшін, Дос-дұшпанға қор болдық, Атай менен анайдың қара саба жоғынан». **Қарауыл, қосын, қол, қор (қорамсақ), байрақ** тәрізді әскери атаулардың қазақ тілінің

тарихи лексикасында бұрыннан, сан ғасыр бойы тұрақты түрде қолданыста болып келгені аян.

«Тарих-и Рашиди» еңбегінде Қазақстан жеріндегі **Түркістан (Иасы), Көк төбе, Сайрам, Қарақыстақ, Ақсу, Қара төбе, Отырар, Тараз, Жеті кент** (иті кент) тәрізді қала, елді мекен атауларының ұшырасуы оның деректемелік құндылығын арттыра түседі. Әскерлердің Сыр өзенінің жағасында, Түркістан маңында Қаратоғай деген жерде қыстап шыққандығы туралы сөз болады, Шарын мен Шелек деген жерлерде қатты соғыс болғаны айтылады. Бұлардың бәрі тіл тарихы тұрғысынан, әсіресе тарихи ономастика тұрғысынан құнды деректер.

Сүтемген баһадүр атты кісі есімі шынында да қазақы қолданымға келеді. **Өзбек-қазақ, қазақ, Қазақ хандығы** атаулары тарихнамалық тұрғыдан құнды деректер болса, **той, жұрт, жарлық** (ярлиғ), **олжа, қошқар, көл, құшы, қымыз, қоналқа, сауын, шылау** (жылау), **орамал, жайлау** (илак), **сансыз, қыстау** (қышлак), **дастарқан, жатыс** (ятыш), **ұрық**, т.б. сөздердің жартысынан астамы иран тілінде, қазіргі түркі тілдерінде (өзбек, ұйғыр, т.б.) бар. Әрине, төл сөздеріміздің табиғатын айқындау үшін олардың өзге тілдердегі қолданым мысалдарын анықтаудан бастап, лексика-фразеологиялық жүйесі бойынша көп жұмыстар жүргізуге тура келеді. Академик Р.Сыздық Қ.Жалайыридің «Жамиғат тауарих» еңбегі бойынша осындай жұмыстар жүргізіп, еңбектегі лексикалық құрамның, әсіресе фразеологиялық тіркестердің татар тілімен салыстырғанда қазақ тіліне тән, етене жақын екендігін бұлтартпастай мысалдармен дәлелдеген болатын. «Тарих-и Рашиди» еңбегі бойынша ол тәрізді жұмыстар жасаудың өзіндік қиыншылықтары бар. Себебі еңбектің мәтіні парсы тілінде болып отыр. Алайда, тарихшының екінші еңбегін – «Жаһан наме» дастанын аталмыш сөздер бойынша қосалқы дерек ретінде пайдалана отырып, тілдік зерттемелер жасауға болады.

М.Қ. Дулаттың өз сөзіне, жазғандарына қарап отырып, оның қай ұлт пен ұлысқа етене жақын тұлға екендігін шешу – оңай мәселе емес. Ата-бабасының дулат тайпасынан шыққаны белгілі. Алайда, *дулат, жалайыр, алиын, найман, қоңырат* тәрізді ру-тайпалар негізінен қазақ халқының құрамына енгенімен, басқа халықтарда да, мәселен, өзбекте, қырғызда, қарақалпақта, башқұртта, т.б. халықтардың құрамында бар. Қалай болғанда да, «Тарих-и Рашиди» еңбегінің қазақ тіліндегі жаңа басылымының алғы сөзінде жазылғандай, «Мұхаммед Қайдардың біздің бәрімізге ортақ діңнен – ортағасырлық түркілерден шыққан, қазақ хандығының алғашқы ордасы құрылған Жетісудан, Моғолстаннан шыққан отандасымыз екендігі және автордың қазақ халқын құрайтын негізгі тайпалардың бірінен – дулат тайпасынан шыққаны» ешқандай дау тудырмайды.

Ұлы тарихшының еңбегінде қазақ хандығы туралы келтірілген деректі негізге алып, биылғы жылы хандықтың 550 жылдығын тойлап отырмыз. Бұл өте орынды іс болды. Және де қазіргі кезеңде осы деректі, аталмыш еңбекте аталған деректі ұстанғанымыз жөн-ақ. Әрине, хандықтың нақты құрылу жылын айқындау барысында алда талай-талай жаңа деректердің ашылу мүмкіншілігі зор. Болашақта бұл туралы талай-талай ғылыми зерттемелер дүниеге келері анық. Қазірдің өзінде өте сапалы жазылған жақсы жұмыстар баршылық. Мәселен, қазақ хандығының құрылу тарихын егжей-тегжейлі зерттеген ғалым, Қазақстан Ұлттық Ғылым академиясының корреспондент-мүшесі, профессор Берекет Кәрібаев өзінің «Қазақ хандығының құрылу тарихы» атты еңбегінде хандықтың дүниеге келу кезеңін 1457-58 жылдарға жатқызады.

Жалпы қазақ елінің жоғарыда аталған кезеңнен бұрынғы кезде де бір ел болып ұйысу тәжірибесін бастан өткергендігі туралы деректер бар. Мәселен, қазақ хандығын құру талабының XV ғасырдан бұрынғы кезде де болғандығы туралы жаза отырып, көне тарихтың белгілі зерттеушісі Әнес Сарай өзінің «Ноғайлы» атты еңбегінде академик Әлкей Марғұланның пікірін келтіреді. Ғалымның «Таңбалы тас жазуы» атты еңбегіндегі: «XIV

ғасырда қазақ халқын жеке біріктіруге зор күш салған атақты Ер Айса ұлы Ахмет. Ол Алтын Орда ханы Жәнібектің қызын алған күйеуі. Аңыз бойынша, Жәнібек оны іздеуге Ордан Алаушын бастаған үш жүз жігіт жібереді. Олар Ахметтің қасында қалып қояды... Ақсақ Темір Тоқтамысқа қарсы аттанып бара жатып (1391 ж.), жол-жөнекей қазақ ұлысын қатты қиратты, оның хандары Ахмет пен Сәметті өлтірді... («Жұлдыз», 1984, №1, 132-146 бб.)» деген деректі келтіре отырып, Ә.Сарай бұл жөнінде Ш.Уәлихановтың да жазғанын (I том, Алматы, 1961, 212-б.) еске салады. Қазақтың «алаш» атануына қатысты тарихи кезең де сол дәуірде болуы мүмкін деген пікірлер баршылық.

Қалай болғанда да, жоғарыда айтылған ойға қайта оралар болсақ, сол XV ғасырдың ортасында немесе одан бұрынғы кезеңде дүниеге келген хандықтың құрамында қазіргі қазақ елінің құрамындағы ру-тайпалардың түгел болмағандығы анық. Қазіргі қазақ елінің құрамындағы ру-тайпалар арғы-бергі тарихта қайда болмады?! Олар сонау Алтын Орданың құрамында, Көк Орда мен Ақ Ордада, Ноғайлы ордасында, Әмір Темір империясы құрамында, Әбілқайыр ордасында, Моғолстанда, Шайбан өзбектері құрамында, Қырым, Астрахан, Қазан хандықтарында, Сібір хандығында солардың негізгі қарулы күшін құрайтын ру-тайпалар санатында болды. Қазақ елінің құрамына бірте-бірте енді.

Белгілі шығыстанушы ғалым Г.Ю.Клапрот 1825 жылдың желтоқсан айында Париждегі «Азия журналы» (Journal Asiatique) бетінде жарық көрген қазақ тілі туралы мақаласында («Sur la langue des Kirghiz») қазақтардың Сібірді мекендеуі жөнінде төмендегі деректерді келтірген еді: «Қазақ халқы қазіргі кезде Ертістің жоғарғы ағысының сол жағасынан Жайыққа дейін, солтүстікте 55-інші ендікке дейін, оңтүстікте Тарбағатай таулары мен Балқаш көліне дейін, батыста «аспан таулары» тізбегімен шектесіп, Сырдария өзені, Арал, Каспий теңіздеріне дейін созылып жатқан ұлан байтақ кең далада тұщы суы мен малға жайлы жайылымы бар жерлерде үй тігіп, көшпелі ғұмыр кешеді. XVII ғасырдың алғашқы жартысында, орыстардың Сібірді жаулап алуы қарсаңында, сол кезде «қайсақ ордасы» атанған қазақтар Есіл өзенін жағалай, қазіргі Есіл қаласы тұрған жерде, батысында Қорған маңындағы Тобыл өзеніне, шығысында Тар өзеніне дейінгі жерлерде, Оңтүстік Сібірде, Енесей бойында, Үй, Абақан, Обь жағасында, Саян тауларының солтүстік беткейінде, Ертістің сол жағалауы мен кіші Алтайда, Жалаң оба жұртына дейінгі жерлерде, Тұр өзенінде, Қалбазында, Сарысу өзені бойында, Түркістан қаласына дейінгі жерлерде және Арал теңізінен Ембіге дейін созылып жатты... 1632 жылы сайланған хан қазақтардың басын қосты. Бір ел болып біріккен қазақтар Ресей үшін қауіпті бола бастады... Қазақтар 1673 жылы Ресеймен одақтас Оңтүстік Сібір қалмақтарын тас-талқан етті. Осы секілді соғыстар жүргізе отырып, әрі үнемі қоныстарын жаңартып, батысқа жылжи-жылжи ақыры бір кезде қалмақтар жайлаған даланы алып тынды. Қалмақтар амалсыздан Еділге көшті... Сібірден соңғы қазақтар XVIII ғасырдың басында кетті». Қазақтардың Сібірді қоныстануы туралы жоғарыда келтірілген деректер олардың осы өлкеде бұрыннан қоныс тепкен байырғы тұрғындар екендігін және кейінгі Сібір хандығы құрамында да болғандығын айғақтайды. Ораз-Мұхаммед сұлтан мен Қадырғали Жалайыридың Сібірде болуына қатысты деректер де осы пікірді дәйектей түседі.

Ал енді сыртта, қазіргі кездегі «басқа елде» қалып қойғандары қаншама?! Оларды айтпағанда, қазақтың Ұлы жүзін билеген Төле би, Кіші жүзін билеген Әйтеке би қазіргі Өзбекстан мемлекетінің аумағында жатыр ғой. Өзбекстанның бір кездегі астанасы болған Самарқанның басты алаңында қаланың әмірі алшын Жалаңтөс баһадүр салдырған «Шир-дор», «Тилля-Кари» медреселері тұр...

«Тарих-и Рашиди» шығармасында қазақтардың жүзге бөлінетіні туралы дерек жоқ. Қазақта үш жүз қашан пайда болып еді? Жалпы алғанда, тарихшы ғалым-дардың көпшілігі жүздердің шығуын XVII ғасырға жатқызады. Біз де сол пікірге қосыламыз. Қазақ

хандығының халқы көбейіп, жер көлемі ұлғайған соң оны басқару ісін жеңілдетуді ойластыру қажет болды. Сол себепті елді бір орталықтан басқара отырып, жергілікті басқару институтын жетілдіру керек еді. Осы оймен Қазақ мемлекетінде елді тепе-тең үш бөлікке бөліп басқару идеясы дүниеге келді.

«Жүз» – түркі тілдеріне араб тілінен енген атау сөз. Сөздің мәні «Құранның тең бөліктерінің бірі», «кітаптың құрамдас тараулары», «дәптердің ішкі бөліктері», «бір бүтіннің тең бөліктері», «тәннің тең бөліктері», «тең бөлік» тәрізді мағыналарда ашылады. Ортағасырлық османлы түріктері тілінде, «ортаазиялық» шағатайшада, қазіргі түркі тілдерінің (түрік, әзірбайжан, өзбек, т.б.) көбісінде *жүз* сөзі жоғарыда аталған мағыналарда қолданылады.

Османлы түріктері Құран салатын сөмкені «жүз кесесі» деп атайды екен. Бұл қазіргі түрікшеде де бар. Демек, Құранның өзін де образды түрде *жүз* деп атау тәжірибесі болған.

Аталған жайларды ескере отырып, киелі бабаларымыз «Құран ашып» (қасиетті кітапты ашып) қазақты үш жүзге бөлген деген ойға келеміз. Яғни ел мен ол ел отырған жерді өзара теңдес үш бөлікке бөлу қажет болған кезде осы бір қастерлі, қасиетті атауды қолдану туралы шешім қабылданған болу керек деп топшылаймыз. Қазақ елі ұйысқан Жетісу жері, қазақ хандығының бастапқы құрылған жері, оңтүстікте орналасқан негізгі бөлік – «Ұлы жүз» атанса, ортада орналасқан бөлік – «Орта жүз», ал негізгі бөліктен, бас хан отырған орданың орталығынан жырақта орналасқан шеткі бөлік – «Кіші жүз» атанған болу керек. Бұл жерде салыстыру үшін «ұлы су», «кіші су» ұғымдарын келтіруге болады. *Ұлы су* – «үлкен су, негізгі су», ал *кіші су* – «шеткі су» ұғымын береді.

Елдің бас ханы арқылы бір орталықтан басқарыла отырып, үлкен қауіп төнген кезде тез жұмылып, «бір жеңнен қол, бір жағадан бас шығарып», ал шағын аймақтық мәселелерде өз бетінше әрекет етуге мүмкіндік алған қазақ жүздері өздері отырған жерлерін қызғыштай қорып, қорғап, жауларымен шайқаса жүріп, бізді бүгінгі күнгі, Төлеген ақын айтқандай, «қасиетті байтақ Қазақстанға» жеткізді. Сондықтан бұрынғы өткен кемеңгер басшыларымыздың қазақтың елін сақтау, жерін кеңейту жолындағы сан ғасыр бұрын ойға алған ақ тілеуі, ұлы арманы, үміті орындалды деп ойлаймыз.

Қазақ еліндегі «жүзге бөліну» құбылысын тым әріге апаратындардың қателесуі мүмкін. Себебі ол кезде үш жүздің билері өзара замандас болып келетін тұлғалар – Төле, Қазыбек, Әйтеке болмас еді. Олардан басқа адамдар болған болар еді. Асылы, «жүзге бөлу» ісі сол кісілердің алдындағы кезеңде жүзеге асқан тәрізді. Қалайда, әр жүздің ханы мен биін сайлау «жүзге бөлуден» тым алыс болуы мүмкін емес. Оның логикалық негізі бар. Себебі бір бүтінді бөлікке бөлген соң, оның басшыларын белгілеу керек қой.

Біз тарихшы емеспіз. Дегенмен, өз ойымызды айтар болсақ, қазақты үш жүзге тепе-тең бөлу, олардың басшыларын сайлауды ұйымдастыру ісі – осы эз-Тәукенің заманында ғана толық аяқталып, өзінің сәтті мәресіне жетті деп ойлаймыз. Халқымызда «Қасым ханның қасқа жолы», «Есім ханның ескі жолы» деген сөз бар. Олардың халық үшін істеген ісіне, елдің өмір-тіршілік заңдылықтарын жақсы жөнге салғанына сүйсініп айтқан ғой. Ал осылардан кейінгі кезеңде халқына қалтқысыз қызмет еткен, «Жеті Жарғының» түзілуіне басшылық жасаған ұлы хандарымыздың бірегейі – Тәуке ханның елді үш жүзге бөліп басқару жүйесіне сіңірген еңбегі тіпті ересен болған тәрізді.

Халқымыздың тарихы бойынша талай-талай жаңа дереккөздерінің айқындалып, тарихымыздың жаңа беттерінің ашылуы ғажап емес. Алайда, Мұхаммед Қайдар Дулағтың «Тарих-и Рашиди» атты еңбегінің, ол еңбекте келтірілген деректердің маңызы уақыт өткен сайын арта түспекші. Ендеше, осындай рухани байлығымызды туған тілімізге аударып, өз парызын абыроймен атқарып жүрген шығыстанушы маман, көне жазба тілдерді, ортағасырлық парсыны, ортағасырлық шағатайшаны, қазіргі иран және түркі тілдерін бес сауағындай білетін бесасап ғалым Ислам Жеменей тәрізді азаматтарға есен-саулық тілейік!